

2^ο ΓΕ.Λ. Αμαρουσίου

Γ΄ Λυκείου

Οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις την εποχή του Ελευθερίου Βενιζέλου

Αικατερίνη Γεωργουσοπούλου

Μαρούσι, Ιανουάριος 2021

Οι ραγδαίες κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές του 19^{ου} αιώνα που υπέστη ο σύγχρονος κόσμος είχαν σοβαρό αντίκτυπο στον αγροτικό χώρο, που κυριαρχούσε τόσο κοινωνικά, όσο και οικονομικά. Καθώς το κοινωνικό κύρος έπαυε προοδευτικά να απορρέει από την κατοχή γης, οι περιστάσεις ήταν, πλέον, κατάλληλες για την Αγροτική Μεταρρύθμιση, την κατάργηση των μεγάλων, δηλαδή, ιδιοκτησιών και τον κατακερματισμό τους σε μικρότερες παραγωγικές μονάδες, οικογενειακού τύπου, οι οποίες μπορούσαν να ανταπεξέλθουν αποτελεσματικότερα στις νέες παραγωγικές και κοινωνικές συνθήκες.

Ήδη από την περίοδο 1860-1880 ο Κουμουνδούρος εφαρμόζει πολιτική αντιπαράθεσης με τη μεγάλη ιδιοκτησία, ευνοώντας την οικογενειακή επιχείρηση καλλιεργειών. Τα επόμενα χρόνια του δικομματισμού Τρικούπη – Δηλιγιάννη, οι εναλλασσόμενες κυβερνήσεις δεν υιοθετούν κοινή στάση απέναντι στο αγροτικό ζήτημα και τη μεγάλη ιδιοκτησία.

Η πολιτική του κράτους από το 1880 έως το 1917 χαρακτηρίζεται από πολλούς μελετητές ως χιμαιρική. Η προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας το 1881, αλλάζει το γαιοκτησιακό καθεστώς, καθώς τα 4/5 των περιοχών αυτών ανήκουν στη μεγάλη ιδιοκτησία. Έτσι, αυξάνεται το ποσοστό της μεγάλης γαιοκτησίας του κράτους στο 50% του συνόλου των καλλιεργούμενων εκτάσεων. Αν και γίνονται προσπάθειες από τις κυβερνήσεις περιορισμού των τσιφλικιών, οι επαρχιακοί βουλευτές αντιστέκονται, καθώς συνδέονται άμεσα με γαιοκτημονικά συμφέροντα.

Επόμενος σταθμός στην αγροτική πολιτική της χώρας είναι η σημαντική αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, όχι ως αποτέλεσμα λαϊκής επανάστασης ή συγκεκριμένου διεκδικητικού κινήματος. Αντιθέτως, αποτέλεσε έκφανση της ευρύτερης ανανέωσης, στο πλαίσιο της «Ανόρθωσης» μετά το στρατιωτικό κίνημα στο Γουδί το 1909.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο, η σύγκρουση τσιφλικούχων-κολίγων συγκλονίζει την κοινωνική ζωή της Θεσσαλίας. Οι ακτήμονες υποστηρίζονται από συλλόγους, σωματεία, ενώσεις και προσωπικότητες του αστικού χώρου. Η κατάσταση εντείνεται ακόμη περισσότερο μετά τη δολοφονία του Μαρίνου Αντύπα το 1907 και το κίνημα στο Γουδί το 1909, το οποίο ανατρέπει το σκηνικό και εντείνει την αγροτική διαμαρτυρία, με αποκορύφωμα την εξέγερση του Κιλελέρ το Μάρτιο του 1910.

Μετά τις διπλές εκλογές του Αυγούστου και του Νοεμβρίου του 1910 επικρατεί ο συνασπισμός των Φιλελευθέρων. Εν μέσω ενός κλίματος ανάφλεξης του αγροτικού ζητήματος, η Β' Αναθεωρητική Εθνοσυνέλευση του 1911, με πρωθυπουργό τον

Ελευθέριο Βενιζέλο, θα βρει το Κοινοβούλιο υπέρ της αναγκαστικής απαλλοτριώσης των τσιφλικιών και της αποκατάστασης των ακτημόνων. Όμως, ο κρητικός πολιτικός αναβάλλει την επίλυσή του αγροτικού ζητήματος, προκρίνοντας την εφαρμογή του εκσυγχρονιστικού του προγράμματος και θέτει στο επίκεντρο την εξωτερική πολιτική και τη Μεγάλη Ιδέα, εν όψει των Βαλκανικών Πολέμων και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.

Ωστόσο, το πρόβλημα διογκώνεται με την προσάρτηση των νέων περιοχών το 1914, καθώς μέσα στα όρια της χώρας υπάρχουν πλέον και μουσουλμάνοι ιδιοκτήτες μεγάλων εκτάσεων. Κατά την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η Ελλάδα υστερεί στο εξωτερικό εμπόριο και τη ναυτιλία, τα κατεξοχήν ερείσματα της ελληνικής οικονομίας, επισπεύδοντας την προώθηση της επίλυσης του αγροτικού ζητήματος με στόχο την εξεύρεση νέων ισορροπιών. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, οξύνθηκε το ζήτημα των τσιφλικιών. Η «επαναστατική» κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη, κέντρο των βορείων ελληνικών επαρχιών όπου κυριαρχούσαν τα τσιφλίκια, προσέδωσε επείγοντα χαρακτήρα στο πρόβλημα της οριστικής επίλυσης του γαιοκτητικού ζητήματος.

Το αποφασιστικό βήμα προς την ολοκλήρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης έγινε στα ταραγμένα χρόνια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του «εθνικού διχασμού». Το 1917 η κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης προώθησε νομοθετικά διατάγματα για την απαλλοτρίωση τσιφλικιών που υπερέβαιναν τα 1.000 στρέμματα, με την υποχρέωση καταβολής αποζημίωσης. Ο στόχος ήταν διπλός: αφενός η στήριξη και ο πολλαπλασιασμός των ελληνικών ιδιοκτησιών γης στις νεοαποκτηθείσες περιοχές και αφετέρου η αποκατάσταση των προσφύγων και η πρόληψη κοινωνικών εντάσεων στον αγροτικό χώρο. Πρόθεση των Φιλελευθέρων ήταν η ανύψωση του εθνικού φρονήματος και η ενίσχυση της έλξης που ασκούσε το ελληνικό εθνικό πρόγραμμα μεταξύ των χριστιανικών πληθυσμών της Βόρειας Ελλάδας. Η διανομή γης ήταν το όπλο που διέθετε το ελληνικό κράτος προκειμένου να νομιμοποιήσει την κυριαρχία του στην περιοχή. Χαρακτηριστικά ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος δήλωνε : *«... όσον αφορά το ζήτημα το αγροτικόν, θα προσθέσω μόνον ότι η λύσις αυτού δεν συνδέεται μόνον προς την ανάγκην να ανταποκριθώμεν προς τας απαιτήσεις της κοινωνικής δικαιοσύνης, [...] αλλ' αποσκοπεί και εις έναν υψηλότερον σκοπόν, διότι εν Μακεδονία όπου πλην των Ελληνικών πληθυσμών των εχόντων στερεάν Ελληνικήν συνείδησιν [...] δεν θα καταωρθούμεν να κατακτήσωμεν ψυχικώς τους πληθυσμούς αυτούς εάν δεν τοις δώσωμεν την γην την οποίαν καλλιεργούν και δεν τους*

*κάμωμεν ιδιοκτητάς, πράγμα το οποίον από δεκαετηρίδων ήδη η Βουλγαρική προπαγάνδα εν Μακεδονία έχει θέσει εις το πρόγραμμά της, ένεκα του οποίου επί μακρόν χρόνον μας είχε υπερφαλαγγίσει...».*¹

Τα διατάγματα αυτά μετά την επικράτηση του κινήματος της Θεσσαλονίκης πήραν τη μορφή νόμου για όλη την Ελλάδα, που προέβλεπε τη μερική απαλλοτρίωση (2/3 της έκτασης) των τσιφλικιών. Η προσμονή μιας τέτοιας λύσης, μάλιστα, ενεργοποίησε τους αγρότες της Δυτικής Θεσσαλίας. Ωστόσο, ο Βενιζέλος δεν υλοποίησε άμεσα τη μεταρρύθμιση, παρόλο που στις Νέες Επαρχίες τα τσιφλίκια καταλάμβαναν περίπου το 50% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, ενώ στο σύνολο της επικράτειας αφορούσαν μόνο στο 1/3 των γαιών.²

Η Ελλάδα ακολουθώντας τις εξελίξεις του εκβιομηχανισμένου δυτικού κόσμου στον κοινωνικό-οικονομικό τομέα, προσπάθησε, τουλάχιστον, να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της διεθνούς αγοράς. Μόνο μετά το 1922 η πολιτική βούληση αντιμετώπισε αποφασιστικά το ζήτημα. Κινητήριος δύναμη υπήρξε η έλευση 1.200.000 προσφύγων, που κατέκλυσαν τις ελληνικές πόλεις και την επαρχία. Δεν υπήρχε, πλέον, περιθώριο για παλινωδίες και η κυβέρνηση επιτάχυνε την υλοποίηση της μεταρρύθμισης.

Μολονότι ο αγροτικός νόμος 1072 ψηφίστηκε την 29^η Δεκεμβρίου 1917, η αγροτική μεταρρύθμιση, σύνθετο από νομικής και τεχνικής απόψεως εγχείρημα, θα τεθεί ουσιαστικά σε εφαρμογή μετά το 1923. Η μεταρρύθμιση αυτή, από τις ριζοσπαστικότερες της Ευρώπης και των Βαλκανίων, διένειμε περισσότερες σε αριθμό εκτάσεις, μετατρέποντας την Ελλάδα «σε έθνος μικροϊδιοκτητών». Πραγματοποιήθηκε εκκαθάριση, σχεδόν εξ ολοκλήρου, της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας και του κολιγικού τρόπου καλλιέργειας.³

Δύο παράγοντες θα επισπεύσουν την εφαρμογή των νομοθετημάτων. Πρώτα ο διπλασιασμός της έκτασης της χώρας μετά το 1912-1913 και η αύξηση του πληθυσμού, με αποκορύφωμα την εισροή των προσφύγων το 1922. Επίσης, την ίδια περίπου περίοδο, οι Η.Π.Α. απαγόρευσαν την εισροή μεταναστών, περιορίζοντας τη διαρροή του αγροτικού πλεονάσματος στο εξωτερικό. Συνεπώς, η Β' Αγροτική

¹ Ε. Βενιζέλος, *Τα Κείμενα*, Αθήνα 1982, τομ. Γ', σελ. 102.

² Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975, σελ. 150

³ Δ. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.7, Ο Μεσοπόλεμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.167

Μεταρρύθμιση μπορεί να χαρακτηριστεί, κοινωνικά και οικονομικά, ανατρεπτική, με απήχηση στο μεγαλύτερο ποσοστό του κατεξοχόν αγροτικού πληθυσμού.

Παράλληλα, η διείσδυση του καπιταλισμού στην ελληνική οικονομία συνδέεται με τη μικρή ιδιοκτησία. Σε περίοδο πτώσης των τιμών ο καλλιεργητής οδηγείται στην εντατικοποίηση της εργασίας, προκειμένου να καλύψει τις ανάγκες του και να διοχετεύσει στη βιομηχανία πρώτες ύλες. Όμως, δεν παύει η μειωμένη αντίσταση του κατακερματισμένου κλήρου να οδηγεί στην αύξηση της φορολογίας, μέχρι 2,4 φορές παραπάνω σε σχέση με αυτήν των αστικών εισοδημάτων.

Στην Ελλάδα δεν επικράτησε σε καμία από τις μεταρρυθμίσεις η καπιταλιστική λογική. Η απόκτηση ιδιοκτησίας από τους αγρότες ήταν ένας μηχανισμός αυξημένης απορρόφησης της εργασίας τους. Προκειμένου ο αγρότης να διευρύνει την παραγωγή του, αποσκοπώντας στην εξόφληση των αρχικών χρεών του, ήταν υποχρεωμένος να συνάπτει νέα δάνεια εξαρτώμενος από το πιστωτικό κεφάλαιο. Συνοπτικά, η δημιουργία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας λειτούργησε ως μια θεμελιώδης προϋπόθεση για την εντατικότερη συμπίεση της οικογενειακής αγροτικής εργασίας.⁴

Όπου, λοιπόν, επικρατούσε η μικρή εμπορευματική παραγωγή, η πτώση των τιμών προέτρεπε τον γεωργό να την αυξάνει, προκειμένου να αντεπεξέλθει στις υποχρεώσεις του. Σε αντίθεση με μία καπιταλιστική επιχείρηση που θα απέλυε προσωπικό, η μικρή γεωργική επιχείρηση χρησιμοποιεί περισσότερη εργασία, για να αυξήσει τον όγκο της παραγωγής. Με αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται άμεση σχέση τιμής και υπερπαραγωγής.

Επιπλέον ιδιαιτερότητα της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας αποτελούσε η αναζήτηση συμπληρωματικών εισοδημάτων για την αύξηση του κυρίου εισοδήματος από τη γεωργία και την κτηνοτροφία, η οποία διακόπηκε από την Αγροτική Μεταρρύθμιση. Η τελευταία περιόρισε την αγροτική εκμετάλλευση εντός του οικογενειακού πλαισίου, μειώνοντας την εποχιακή εργασία εξαιτίας της οικονομικής αδυναμίας, παρά την εισροή των προσφύγων και την προσφορά φθηνής εργασίας. Η οικογένεια στηρίχθηκε στις δικές της δυνάμεις, αποδυναμώνοντας τον όγκο της παραγωγής. Απόρροια αυτού, από κοινού με τη σταδιακή ανάπτυξη της βιομηχανίας

⁴ Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975, σελ. 157

και τον παραγκωνισμό της αγροτικής βιοτεχνίας και οικοτεχνίας, ήταν η συρρίκνωση της οικονομίας διαφόρων περιοχών και η ενίσχυση των ανισοτήτων.⁵

Παράλληλα, η κατάργηση της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας οδήγησε στην παύση των πιστωτικών υπηρεσιών των τσιφλικούχων προς τους καλλιεργητές και τη διείσδυση των πιστωτικών οργανισμών στη γεωργία. Βέβαια, υπήρχαν δύο βασικές προϋποθέσεις προκειμένου να πραγματοποιηθεί αυτό, οι οποίες αφορούσαν αφενός στην ικανότητα του καλλιεργητή για υπογραφή υποθηκών και αφετέρου στην οργάνωση των μικροϊδιοκτητών σε συνεταιρισμούς-μεσολαβητές, οι οποίοι θα μπορούσαν να εγγυηθούν την φερεγγυότητα των μελών τους. Κατά συνέπεια, έγιναν ενέργειες προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις: την ανάπτυξη της πιστοληπτικής ικανότητας και τη συγκρότηση των συνεταιρισμών.

Με νέους θεσμούς στον τομέα της γεωργικής πολιτικής - με σημαντικότερο αυτόν των Γεωργικών Επιμελητηρίων – και με την ψήφιση του νόμου για τους συνεταιρισμούς, ανοίγει ο δρόμος για τη συστηματικότερη οργάνωση της παραγωγής, την οικονομική ενίσχυση των παραγωγών και την πάταξη της τοκογλυφίας μέσω της διοχέτευσης κεφαλαίων στη γεωργία αλλά και την οργάνωση των αγροτών σε σωματεία. Ο νόμος επέβαλε την υποχρεωτική συμμετοχή αγροτών σε συνεταιρισμούς, οι οποίοι θα διαχειρίζονταν τα κτήματα τους μέχρι την αποπληρωμή τους. Η ίδρυσή τους ενίσχυσε το διεκδικητικό κίνημα των αγροτών, ευνόησε την ιδέα της πολιτικής εκπροσώπησής τους και συνέβαλε στην προώθηση της αγροτικής κίνησης, που αποτυπώθηκε με τη δημιουργία ενός πολιτικού φορέα, του Αγροτικού Κόμματος.⁶

Η εξάπλωση της αγροτικής πίστης συμβαδίζει με τη διάδοση του συνεταιριστικού κινήματος - αναγκαίου φορέα για την προώθησή της - και σημειώνει μεγάλη επιτυχία από το 1923. Τα δεδομένα αυτά οδήγησαν την κυβέρνηση στην ίδρυση ενός οργανισμού ειδικευμένου στη γεωργική πίστη. Το 1928 ιδρύεται η Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος (Α.Τ.Ε), η οποία ανέλαβε από το 1929-30 το σύνολο της γεωργικής χρηματοδότησης, καθώς και την εποπτεία των συνεταιρισμών, ενώ αποτέλεσε τότε το επιστέγασμα της αγροτικής πολιτικής.

⁵ Κ. Κωστής, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα: όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο, (1919-1928)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1987, σελ.131-132.

⁶ Δ. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.7, Ο Μεσοπόλεμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.162, 163

Από την άλλη πλευρά, η μικρή αγροτική καλλιέργεια συνδέθηκε με την ισχυροποίηση του κεντρικού κράτους και την ανάπτυξη του κρατικού παρεμβατισμού, απόρροια αναμενόμενη, αφού ανέκαθεν η κατακερματισμένη γαιοκτησία συμβάδιζε στενά με την ισχυρή κεντρική εξουσία. Κατά αυτόν τον τρόπο, το κράτος ανέλαβε προοδευτικά την εμπορευματοποίηση ενός αυξανόμενου τμήματος της αγροτικής παραγωγής. Μεταξύ 1922 και 1936 επενέβη σε αυτή και ίδρυσε οργανισμούς, με σκοπό τη συγκέντρωση πλεονάσματος και τη διοχέτευσή του στην ελεύθερη αγορά. Το 1925 ιδρύθηκε ο «Αυτόνομος Οργανισμός» για τη σταφίδα, το 1927 η «Κεντρική Επιτροπή Προστασίας της Εγχώριας Σιτοπαραγωγής» και ακολούθησαν ανάλογοι οργανισμοί για το λάδι και το βαμβάκι. Όσον αφορά τον καπνό, λήφθηκαν μέτρα, προκειμένου να περιοριστεί η καλλιέργεια και να προληφθεί μία ενδεχόμενη υπερπαραγωγή.

Ο αντίκτυπος της Αγροτικής Μεταρρύθμισης επηρέασε και τον κτηνοτροφικό τομέα. Ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η τελευταία ανταποκρινόταν μόνο στις ανάγκες της εγχώριας αγοράς. Η νομαδική κτηνοτροφία υπήρξε η πιο ανεπτυγμένη μορφή, αλλά τα δεδομένα μεταβλήθηκαν με τον κατακερματισμό των εκτάσεων που επέφερε η Αγροτική Μεταρρύθμιση και τη διάσπαση της ενότητας των βοσκοτόπων, που συναποτέλεσαν τους παράγοντες της παρακμής της. Τη θέση της πήρε η κτηνοτροφία των μικρών αποστάσεων –κτηνοτροφία μικρών οικοσπιτών ζώων-, που αναδείχθηκε σε αντιπροσωπευτικό τύπο της ελληνικής αγροτικής οικονομίας. Η εγκατάλειψη της νομαδικής κτηνοτροφίας - θεωρείται αποκλειστικά συνέπεια της μεταρρύθμισης - άσκησε επιρροή στις μεταποιητικές βιομηχανίες ή βιοτεχνίες, στα βυρσοδεψεία και στην υφαντουργία και γενικότερα σε οποιαδήποτε μεταποίηση στηριζόταν στην κτηνοτροφία.

Εν κατακλείδι, ο κατακερματισμός της καλλιεργήσιμης γης επέφερε τη δημιουργία μεγάλου αριθμού μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, χωρίς αυτό να εμποδίσει την διείσδυση του καπιταλισμού, αντιθέτως, προκαλώντας την ομαλή πρόσδεση της ελληνικής οικογενειακής γεωργίας στο άρμα του, διαμέσου των μηχανισμών της αγοράς. Η προώθηση της οργανωμένης αγροτικής πίστης αντικατέστησε σε μεγάλο βαθμό το τοκογλυφικό μονοπώλιο των μεγάλων γαιοκτημόνων, ενώ το κράτος ενδυναμώθηκε και αποτέλεσε κινητήριο δύναμη της εγχώριας οικονομίας. Τέλος, η κατάτμηση της γης ωφέλησε και την εκβιομηχάνιση της χώρας στο Μεσοπόλεμο, με την αύξηση των τιμών των προϊόντων που προορίζονταν για τη βιομηχανία, παρέχοντας το περιθώριο μεταβιβάσεων

κοινωνικών πόρων στην πρώτη. Η Β΄ Αγροτική Μεταρρύθμιση του 1917 από την επαναστατική κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου χαρακτηρίζεται κατεξοχήν ριζοσπαστική, βίαιη και δύσκολα εφαρμόσιμη αλλαγή, αποτέλεσμα μιας επιχείρησης αναπαραγωγής του σύγχρονου δυτικού status quo. Εντούτοις, ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο σπουδαίος εκσυγχρονιστής πολιτικός κατόρθωσε, σε πολιτικές συνθήκες δύσκολες, να αμβλύνει τις εντάσεις, εκπληρώνοντας το πατριωτικό καθήκον και εξασφαλίζοντας το μέλλον εκατομμυρίων ανθρώπων.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βεργόπουλος, Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

Κωστής, Κώστας, *Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο, (1919-1928)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1987.

Μαυρογορδάτος Γιώργος – Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988.

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

Παναγιωτόπουλος, Δημήτρης, «Αγροτική Οικονομία. Αναπτυξιακές στρατηγικές στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο», στο Παναγιωτόπουλο Βασίλη (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ.7, Ο Μεσοπόλεμος, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2003, σελ.159-168.

Πατρώνης, Βασίλειος, «Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα», Η Καθημερινή, 24/01/2010.

Πατρώνης, Βασίλειος, «Κεφάλαιο 7: Η περίοδος της Ανόρθωσης και του Μεσοπολέμου, 1909-1940: Ο Αγροτικός Τομέας».

Πετμεζάς, Σ.Δ., «Αγροτική οικονομία. Τα όρια του μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης του 19ου αιώνα», στο Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. Όψεις πολιτικής και οικονομικής ιστορίας 1900-1940*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2009

Φραγκιάδης, Α., «Οικονομικές και κοινωνικές όψεις», Το Βήμα, 26/07/2009.

Ψύρρας, Θωμάς, *Κιλελέρ, στον ήλιο μοίρα. Από το ξεκίνημα του αγώνα ως την εξέγερση και την τελική λύση (1881-1923)*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2010.